

TEUFİK MUFTIĆ

O POLISEMIJI U ARAPSKOM JEZIKU

UVODNA RIJEČ

U jednom ranijem radu ispitivali smo pojavu sinonimije u arapskom jeziku. Ovdje se obrađuju neki važniji problemi u vezi s pojavom polisemije koja, kako je poznato, označava pojavu po dva ili više značenja jedne te iste riječi (tj. one koja ima istu gramatičku vrijednost).¹ Iako je, dakle, ova pojava suprotna sinonimiji, ipak između njih postoji izvjesna povezanost i zavisnost. Zato je potrebno da ova svoja razmatranja povežemo sa izlaganjem u spomenutom radu o sinonimiji da bi se tako ujedno izbjeglo nepotrebno ponavljanje nekih stavova i zaključaka koji važe i za ovaj rad.

U radu o sinonimiji istaknuto je da se u svim riječima mogu razlikovati dvije vrste značenja: funkcionalna i individualna. Pojedine riječi ili uopće razni elementi jezika (počev od fonema pa do sintagma) dobili su tokom vremena u sistemu dotičnog jezika, tj. u vezi s ostalim riječima, odn. elementima, određena značenja, tj. počeli su vršiti izvjesne ustaljene funkcije. Međutim, upravo o tim funkcijama riječi redovno se i detaljnije govori u svim normativnim gramatikama. Zato se u ovom radu nećemo baviti tim značenjem jezičnih elemenata. Kako između funkcionalnih i individualnih značenja riječi postoje određene uzročne i druge veze zavisnosti, to se, naravno, ni ta funkcionalna značenja ne smiju gubiti iz vida pri ispitivanju polisemije. Ovdje ćemo se ipak prvenstveno pozabaviti osnovnim pitanjima u vezi s individualnim značenjima riječi kao najmanjim nosiocima samostalnih značenja, te ćemo govoriti o nastajanju, mijenjanju, upotrebi i gubljenju tih značenja s obzirom na pojavu polisemije, te ćemo pri tome postupiti onako kako je učinjeno pri razmatranju pojave sinonimije.

¹ O sinonimiji vidi: Teufik Muftić — *Uvod u sinonimiju arapskog jezika*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, sv. V, Sarajevo 1957, str. 5—32. Ovaj rad dalje ćemo navoditi kao »Uvod«. —

U rječniku: Mario A. Pei and Frank Gaynor, *A Dictionary of Linguistics*, New York 1954, za polisemiju (engleski — polysemy), str. 172, daje se ova kratka definicija: The possession of several different meanings.

Kao i sinonimija, i polisemija je sasvim obična, redovna pojava u arapskom književnom jeziku koji ovdje jedino i dolazi u obzir pri tom razmatranju, jer se iz raznih razloga ne možemo upuštati i u njegov odnos prema njegovim savremenim ili starijim dijalektima niiti prema drugim semitskim jezicima. Govoreći o osobenostima i prednostima arapskog jezika, Ć. Zeidān navodi brojčane podatke koji ukazuju na bogatstvo značenja nekih riječi u njemu. On se pri tom izražava na sljedeći način:²

ومن خصائصها أيضا دلالة اللفظ الواحد على معان كثيرة فن الناظها نيف ومتا لفظ يدل كل منها على ثلاثة معان. و نيف ومئة لفظ يدل الواحد منها على اربعة ومثلها التي تدل على خمسة معان. وقس على ذلك ما يدل على ستة معان فسبعة فثانية فتسعة الى خمسة وعشرين معنى كالحميم والبن والطيس. وما يزيد مد لولاته على ذلك «الحال» فانها تدل على ٢٧ معنى و اللفظ «العين» ٣٥ معنى و اللفظ «العجوز» ٦٠ معنى

Poznato je, međutim, da ova pojava nije neka isključiva karakteristika arapskog jezika, jer se ona javlja u manjoj i većoj mjeri i u svim ostalim jezicima, o čemu ćemo se najlakše uvjeriti upotrebom svakog boljeg dvojezičnog rječnika. O razlozima raširenosti polisemije, naravno, prvenstveno u arapskom književnom jeziku, biće kasnije govora u odgovarajućem poglavlju ovoga rada.

Kao što smo istakli za sinonimiju, tako će i u vezi s polisemijom biti potrebno naglasiti njenu važnost s obzirom ne samo za problem normiranja vokabulara savremenog književnog arapskog jezika, nego i u vezi s nekim drugim problemima u prvom redu na području jezika uopće.

Prije nego što pređemo na sam predmet rada, treba upozoriti na neke pojave koje se ne smiju miješati sa pojavom polisemije. Takva jedna pojava je homonimija (ili homofonija) kojom se označava slučaj kada dvije ili više riječi imaju potpuno jednak izgovor, ali su po svome porijeklu i značenjima sasvim različite³. Tako, npr., arapska riječ qaşr (maşdar glagola qaşure), sa raznim semantički povezanim značenjima kao: kratkoća, skraćivanje, ograničavanje, nesposobnost, nemarnost i sl.⁴, pretstavlja jednu te istu polisemnu riječ, pa bismo mogli reći da je ovo slučaj individualne polisemije, koja će nas, uglavnom, i zanimati u ovom radu. Međutim, oblik qaşr (dakle potpuno po izgovoru jednak navedenom) ima i značenje: dvorac, zamak i sl., koje se ne bi moglo logički povezati sa gornjim značenjima. Ovo posljednje značenje zapravo i ne pripada arapskoj riječi qaşr, nego sasvim drugoj riječi latinskog porijekla (nastaloj iz riječi

² Ćirġi Zeidān, *Kitābu tārīhi ādābi-l-luġati l-arebiyye*, El-Qāhire 1912, sv. I, str. 47, tačka 5.

³ Pei-Gaynor, *ibid.*, str. 92, daju sljedeću definiciju za homonim (engleski — homonym): A word identical in written form and in sound with another word of the same language, but different in origin and

meaning. Kod riječi »homophony« kažu (na istoj strani): Sameness in sound but not in meaning.

⁴ Sva ta i druga značenja te riječi vidi npr. u rječniku: Hans Wehr, *Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart*, Zweite, unveränderte Auflage, Leipzig, 1936, str. 684—685.

castra)⁶, pa su to, dakle, dvije potpuno različite riječi istovjetnog oblika, a različitih značenja i porijekla, odnosno to su dva homonima.

Tome je sličan slučaj fonetski identičnih oblika koji imaju razna značenja, odnosno vrše razne funkcije u jeziku (to su, dakle, ona spomenuta funkcionalna značenja), ali su etimološki povezane, tj. izvedeni su iz jednog te istog korijena (nasuprot homonima). Tako, npr., oblik fu'ül može označavati glagolsku imenicu, ali može služiti i u funkciji množine participa aktivnog koji ima oblik fā'il u nekih glagola kao, npr. وقف ,ركم ,قعد ,جلس. Nešto drukčiji je slučaj, da kažemo, ove morfološke, odnosno funkcionalne polisemije kakav je pokazan u sljedećim stihovima u obliku ġurūb:⁷

يا ويح قلبي من دواعي الهوى	اذ رجل الجيران عند الغروب
اتبعتهم طرفي وقد ازمعوا	و دمع عيني كفيض الغروب
بانوا وفيهم طفلة حرة	تفتد عن مثل اقاخي الغروب

Razlika u značenjima toga oblika objašnjena je na sljedeći način (na istoj strani):

فالغروب الاول غروب الشمس والثاني جمع غروب وهو الدلو العظيمة المملوءة والثالث

جمع غروب وهو الوهاد المنخفضة

I mnogi drugi oblici mogu ovako vršiti po dvije i više funkcija, odnosno mogu imati po dva ili više funkcionalnih značenja, ali neka ovo bude dovoljno kao primjer, pogotovo zato, što se ovim slučajevima ne mislimo ovdje baviti, kao što smo uostalom, i ranije naglasili.

Da spomenemo ovdje i prividnu mnogoznačnost raznih oblika pisanih na isti način, ukoliko se ne obilježe vokali, što je redovna pojava u arapskom pravopisu. Tako, npr., pisani oblik كتب (ktb) možemo čitati: ketebe, kutibe, kutubun, ketbun, itd., što, dakle, predočuje različite morfeme i to ne samo po svom izgovoru, nego i po značenjima, samo što im je grafija obično istovjetna, pa su to prema tome tzv. homografi⁸ (te bi se ova pojava, sa gledišta semantike,

⁶ Uporedi o tome što kaže: N. V. Jušmanov- *Grammatika literaturno-go arabskogo jazyka*, Leningrad 1928, str. 22, § 9 v.

⁷ O obliku fu'ül vidi, npr.: W. Wright, *A grammar of the Arabic language*, Translated from the German of Caspari and edited with numerous additions and corrections by W. Wright. Third edition by W. Robertson Smith and M. J. Goeje, Cambridge 1955, Volume I, str. 205-206, § 304, VI.

⁸ Citirano iz djela: Ġelālu-d-dīn Es-Suyūfī, *El-Muzhir fi 'ulūmi-l-luġati we enwā'i-hā*, štampano u Ka-

iru 1325/1907, sv. I, str. 222.

⁹ Prema definiciji, koju daju Pei-Gaynor, *ibid.*, str. 92, za riječ »homograph«, taj se izraz ne bi u potpunosti mogao odnositi na naš arapski primjer, jer oni kažu za homograf ovako: A word identical in written form with another given word of the same language, but entirely diferent in origin, sound and meaning. Navedene arapski riječi su naime etimološki povezane, tj. nisu različite i po svome porijeklu, kako se ističe u gornjoj definiciji za pojam homografa, inače bi ona odgovarala našim primjerima.

mogla možda nazvati grafičkom polisemijom, kojom se naravno ne možemo baviti u ovom radu).

O POJAVI POLISEMIJE

Jedna od funkcija živog jezika sastoji se u tome da služi raznim individualnim ciljevima pri izražavanju najrazličitijih misli i osjećanja pojedinaca. Međutim, kako ljudi ne žive pojedinačno, nego u manjim ili većim društvenim zajednicama, to je i najvažnija uloga jezika da omogući što lakše i bolje sporazumijevanje članova zajednice, koji se tim jezikom služe. Međutim, svi pojedinci, kao i zajednica u kojoj žive, podložni su neprestano raznim uticajima i promjenama, kako u sebi samim, tako i sa strane, koje se kreću u pravcu postepene, a povremeno i ubrzane evolucije u toku historijskih zbivanja u svijetu. Da bi jezik mogao ići ukorak s tim stalnim razvojem kako materijalne, tako i duhovne kulture, mora i on da se neprestano mijenja, mora da iznalazi sve nova odgovarajuća sredstva pomoću kojih bi izražavao sve nove i nove pojmove da bi tako s uspjehom mogao služiti potrebama ljudskog društva koje se od njega traže.

Leksičko bogatstvo i izražajne mogućnosti jezika, ma kako bili veliki i raznovrsni, ipak su ograničeni i nedovoljni da adekvatno i u potpunosti označe sve predmete i da izraze sve pojave koje se očituju u stvarnosti, a pogotovo tim manje, što se sve u njoj nalazi u stalnom pokretu, vječnoj mijeni i razvoju. Da bi bar djelimično mogao udovoljiti potrebama društva koje se njime služi, jezik mora pribjegavati iznalaženju i upotrebi raznih sredstava kad se radi o tome da se nađu odgovarajuće riječi i izrazi za nove pojave u društvu i svijetu u kome ono živi. U ta jezična sredstva spadalo bi, uglavnom, sljedeće: stvaranje potpuno novih korijenja i riječi, što će biti vjerovatno rjeđi slučaj; drugo, — obrazovanje novih oblika ili riječi iz postojeće jezične građe i na osnovu već ustaljene strukture dotičnog jezika (putem derivacije, kompozicije i dr.); treće — preuzimanje riječi iz drugih jezika potpuno ih usvajajući i prilagođavajući zakonima vlastitog razvitka ili pak služeći se njima samo u slučaju potrebe, nemajući vlastitih riječi ili ih upotrebljavajući uporedo sa svojim.

Od svih tih sredstava obnove jezika nas će ovdje zanimati samo ono koje se sastoji u tome da se već postojećim riječima (izrazima i konstrukcijama, ali se tim većim jezičnim cjelinama nećemo baviti) daju nova značenja, odnosno da se stara značenja riječi donekle pomjeraju i mijenjaju shodno promjenama u samoj stvarnosti u vezi s njima. To je, dakle, slučaj korišćenja polisemne upotrebe riječi kad zakažu druga gore spomenuta sredstva ili tačnije rečeno, uporedo s njima.

Ranije smo već istakli ograničenu sposobnost jezika, bez obzira na sva ta njegova raspoloživa sredstva obnove kada treba da izrazi sve ono vječno promjenljivo mnoštvo pojava i predmeta u stvarnom svijetu. I ne samo to, nego su te pojave i predmeti kompleksne prirode, sve se prelijeva jedno u drugo, pa neke oštrije granice često je nemoguće povući među njima. Nužna je posljedica ta-

kvog stanja, s obzirom na strukturu naše svijesti i njene sposobnosti zapažanja kako unutrašnjeg, tako i vanjskog svijeta, da je i naš jezični izraz, prilagođavajući se takvoj stvarnosti i nastojeći je što vjernije odraziti, poprimao značenja koja su često vrlo široka, kolebljiva, nejasna i mnogoznačna.

Ljudskoj naravi prirodna je sklonost da se kreće linijom najmanjeg otpora, što se na području jezika, između ostalog, odrazilo i na taj način što se često i pored mogućnosti stvaranja novih riječi i oblika pribjegava radije upotrebi postojećeg jezičnog materijala koji se tokom stoljeća ustalio, vezujući za njega neprestano tako nestalna i promjenljiva i tako mnogobrojna nova značenja. S obzirom na izvjesne osobine ljudske prirode, te na mnogobrojnost i složenost pojava vanjskog svijeta, došlo je, dakle, sasvim prirodno i do pojave polisemije, iako ne svih, a ono barem pretežne većine riječi. Prema tome, što je u jeziku veći broj riječi, a pogotovu sinonima (zbog manje potrebe diferenciranja njihovih značenja i upotrebe što manjeg broja riječi, o čemu će se kasnije još govoriti), to će biti veća potencijalna mogućnost pojave polisemnih riječi. Sredstva za stvaranje novih riječi ili pak sposobnost postojećih za primanje novih značenja bogato su zastupljena u arapskom književnom jeziku, pa je stoga polisemija jedna od vrlo značajnih pojava njegovog semantičkog razvitka.

O tvorbi novih riječi, postajanju sinonima, te promjenama značenja, što sve prema gornjem može biti značajno i za pojavu polisemije, bilo je opširno govoreno u radu o sinonimiji⁹. O promjenama značenja u afektivnom pogledu putem raznih stilskih figura govorilo se opširnije u radu o intenzifikaciji¹⁰. Zato se ovdje nećemo zadržavati duže na tim pitanjima, ali bismo ipak istakli neke osnovne principe u vezi s promjenama značenja ukoliko su značajni za našu temu, tj. za pojavu polisemije.

Kako ističe Schöne, kada upotrijebimo neku riječ u nekom novom značenju, morali smo bar trenutno zaboraviti njeno prvobitno, odnosno dotada uobičajeno značenje (ili više njih)¹¹. Međutim, to novo značenje obično je u nekoj vezi sa starim značenjem te riječi, izvedeno je iz njega na osnovu nekog određenog odnosa zavisnosti između tih značenja. Tako novo značenje riječ može dobiti na temelju (makar i prividne) sličnosti između predmeta ili pojava označenih dotičnom riječi, kao što je slučaj koji se označava metaforom. Novo značenje ovdje je nekada upotrijebljeno u pozitivnom, a nekad u negativnom smislu¹².

Nekada jedno značenje pređe u srodno, ali samo u pozitivnom smislu. To bi bio eufemizam. Npr. riječ sāfere — putovati možemo

⁹ O postanku sinonima vidi: Muf-tić: Uvod..., str. 6—25.

¹⁰ Teufik Muftić: *O intenzifikaciji u arapskom jeziku*, (Prilozi za oriententalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom), Sarajevo 1958, str. 5—38.

¹¹ Uporedi: Maurice Schöne, *Vie et mort des mots*, Paris 1951, str. 77, gdje on kaže: Le principe du chan-

gement de sens que nous faisons subir à un mot est l'oubli, ou moins momentané, de son premier sens.

¹² O metafori i drugim ovdje spomenutim stilskim figurama, te primjere za njih — vidjeti u naša dva ranije spomenuta rada o sinonimiji i intenzifikaciji ili pak tamo spomenuta druga djela.

upotrijebiti u značenju »umrijeti«, ublažavajući neprijatnost predodžbe, koja bi se izazvala ako bismo upotrijebili riječ koja prvobitno ima to posljednje značenje, kao što je, npr., riječ *māte* ili neki njen sinonim¹³.

Međutim, kod figure ironije odnos pojmova temelji se na suprotnosti njihova sadržaja i to samo tako da se riječ sa prvobitno pozitivnim značenjem upotrijebi u negativnom smislu.

Nekada je za promjenu značenja riječi dovoljno da među označenim predmetima ili pojavama postoji i labavija, čisto vanjska međusobna povezanost, npr., prostorna ili vremenska. To se obilježava metonimijom, ali ona služi i kao oznaka za neke druge odnose kao što je uzročni, i dr.

Govoreći o hiperboli, istakli smo da čestom upotrebom jaki izrazi izgube od svoje prvobitne jačine, pa se usljed toga javlja potreba za novim riječima i izrazima koji bi mogli adekvatno izraziti snažne emocije. Kako pak nije uvijek moguće naći nove riječi, pribjegava se upotrebi starih riječi, dajući im veći intenzitet, pa usljed te promjene dolazi do pojave novih značenja, tj. dolazi do polisemije kojoj je prema tome u ovom slučaju uzrok upravo ta hiperbolična upotreba postojećih riječi¹⁴.

U vezi s figurativnom upotrebom da navedemo još i slučaj kad između značenja neke riječi postoji odnos pripadnosti dijela prema cjelini, tj. kad se dio upotrijebi za oznaku cjeline kojoj pripada. Kao što je poznato, ta se figura naziva sinegdoha.

To bi bili najvažniji odnosi između značenja riječi na osnovu kojih dolazi do semantičke promjene njihovih osnovnih značenja, a u vezi s tim i do polisemije. Nova značenja mogu ostati uz dotične riječi privremeno, tj. koliko zahtijeva momentalna potreba, ali mogu prići nekoj riječi i za stalno, ili drukčije izraženo, riječi se redovno upotrebljavaju u svojim osnovnim značenjima, ali, iz različitih razloga, i njihova figurativna upotreba sasvim je uobičajena i česta. O nekim važnijim razlozima te upotrebe u vezi s našom temom govoriće se u sljedećem poglavlju, a sada bismo opet obratili pažnju na neke slučajeve koji su od važnosti za pojavu polisemnih riječi.

¹³ Da riječ *sāfere* ima zaista ta oba spomenuta značenja vidi, npr., u rječniku: Luis Ma'lūf, *El-Munğid, Muğem li-l-luğati l-arabiyye*, 14 izdanje, Beirut 1954, str. 347 ili u bilo kojem drugom većem arapskom rječniku.

¹⁴ Uporediti ono što u vezi s tom hiperboličnom upotrebom, vrlo čestom u arapskom jeziku, kaže Šefiq Gebrī u svome radu *Tefkīru-nā š-šīrī* (izašlom u *Meğelletu-1-Meğme'i l-ilmī el-arabī, El-ğuz'u-t-tānī, El-muğelledu-t-tāsi' we l-išrūn, El-Qāhire 1373/1954, str. 176:*

... أنا في كثير من الأحوال نعطى المعاني أكثر مما تستحق من الألفاظ، وما هي نتيجة هذا العطاء، من نتائجه ان الألفاظ تنخر وتبلى على مر السنين فلا يبقى لها أثر في الأذهان والقلوب وهذا ما حمل بعض اكابر الشعراء والكتاب من عصر الى آخر على تحويل الفاظ من معنى الى معنى حتى يجدوا فيها عوضاً عن الألفاظ النخرة البالية، ولو لا هذه التحويلات في اللغة لما وجد احدنا سبيلاً الى التمييز عن فكر او شعور بلفظ يصور هذا الفكر والشعور في حقيقة صورتها دون زيادة أو نقصان.

Govoreći o sinonimiji, spominjali smo i tzv. *aḍḍād*¹⁵, tj. riječi sa po dva ponajviše sasvim oprečna značenja. To su, kako ističe Es-Suyūṭī, samo jedna vrsta mušterek, tj. polisemnih riječi. Pojavu njihovih suprotnih značenja tumače neki tako da se u jednom plemenu javilo jedno, a u drugom drugo, oprečno značenje dotične riječi, pa se kasnije putem uzajamnog preuzimanja te iste riječi ona počela upotrebljavati sa oba ta značenja u obadva plemena¹⁶.

Ovakvo tumačenje postanka suprotnih značenja jedne te iste riječi možda bi se moglo prihvatiti za izvjesne pojedinačne slučajeve, ali bi možda bilo bolje objašnjenje ove pojave tražiti u samoj njenoj biti, odnosno prirodi ljudske svijesti u kojoj se čisto spontano javljaju suprotnosti jedna pored druge, čovjek je navikao da sve stvari promatra u svijetlu kontrasta, pa mu u svijesti i nehotice dolazi do asocijacije oprečnih osobina predmeta i pojava u dvojnost značenja stoga čisto logički nekada daje i jedinstven jezični izraz.

Slično bi tumačenje možda trebalo potražiti i u vezi s uporabom izvjesnih duala u kojih je kao naziv za određene dvojne pojmove prevladao dualni oblik izveden od imena za jedan od dotičnih pojmova, pa onda taj dual označava istodobno oba ta predmeta ili obje pojave. Ti predmeti, odnosno pojave na neki su način vezani i u stvarnosti, a nekada su sasvim oprečni jedni drugim. Ovdje bismo naveli još nekoliko takvih duala: *el-aṣrān* — dan i noć (ili jutro i veče); *el-miṣrān* — Kufa i Basra; *el-ebyedān* — mlijeko i voda (ili loj i mlijeko, hljeb i voda, so i hljeb, i dr.); *er-rāfidān* — Eufrat i Tigris, itd.. Za razliku od *aḍḍād* riječi, ovdje na dvojnost značenja ukazuje, dakle, i sam oblik dotične riječi, tj. dual¹⁷.

U vezi s gornjim primjerima želimo ponovo upozoriti na zavisnost individualnih značenja od onih funkcionalnih, odnosno od »gramatičke vrijednosti«¹⁸ riječi. Promjene te vrijednosti riječi, koje se tiču njihove vrste, funkcije, roda i broja većinom daju, kako ističe Schöne, trenutno ili konačno posebnu semantičku vrijednost dotičnim riječima¹⁸. U gornjim primjerima vidimo pored promjene broja, npr., i promjenu funkcije, kao što je npr. upotreba pridjeva ili participa u funkciji imenice ili opće imenice odnosno participa kao vlastite imenice.

¹⁵ Vidi: Muftić, *Uvod...*, str. 23. O tim riječima postoji više radova starijih arapskih pisaca kao što su El-Aṣme'ī, Es-Siġġistāni, Ibnu-s-Sikkīt, El-Enbāri, Quṭrub, El-Ġāhiz, i dr., a neki su od njih i izdani (npr. Haffner je objavio radove prve trojice pod naslovom: *Telāṭetu kutub fi-l-'aḍḍād*, Beirut, 1912), a o njima je i inače dosta pisano i na Istoku i na Zapadu.

¹⁶ O tome uporedi kod Es-Suyūṭī-je, *ibid.*, I, str. 237. Inače o *aḍḍād* riječima sa primjerima vidi XXVI poglavlje *Muzhira* koje je tome posvećeno, sv. I, str. 228—238.

¹⁷ Te duale s nekoliko drugih primjera spomenuli smo u svome radu o sinonimiji, str. 23. Primjere smo navodili prema Es-Suyūṭīji, pa dalje primjere vidjeti u njegovu *Muzhira* u dva poglavlja koja su tome posvećena u sv. II, str. 114—121 i 121—125.

¹⁸ M. Schöne, *ibid.*, str. 116, kaže za promjene gramatičke vrijednosti kako slijedi: *Ils concernent l'espèce du mot, la fonction, le genre et le nombre. La plupart de ces changements donnent momentanément ou définitivement une valeur sémantique particulière au mot qui les subit.*

Semantičke promjene mogu se promatrati i s obzirom na obim, kvalitet ili intenzitet značenja polisemnih riječi. U vezi sa sinonimijom bilo je govora i o tim vrstama promjena značenja, naime o proširivanju i sužavanju, poboljšavanju i pogoršavanju, te pojačavanju i slabljenju prvobitnih značenja riječi¹⁹. Kao i pri mijenjanju gramatičke vrijednosti, nova značenja nastala usljed ovih promjena mogu se vezati za pojedine riječi samo privremeno, a nekada se opet mogu ustaliti uz izvjesne riječi, upotrebljavati se uporedo sa starim značenjima tih riječi, a ponekada ta nova značenja mogu i potpuno potisnuti stara, te tako sama ostati u upotrebi. Ovim smo htjeli ukazati na vitalnost možda većine riječi koje ostaju u živoj upotrebi u toku vijekova, pa i duže, ne gubeći se gubljenjem pojma za koji su ranije bile vezane, odnosno s nestajanjem samog predmeta ili pojave označivane tom riječi²⁰. Za arapski jezik neka nam u vezi s rečenim posluži samo jedan primjer. Riječ *debbābet* je u starijem periodu označavala određenu opsadnu spravu, koja je već odavno izašla iz upotrebe. Međutim, nestankom te sprave nije se izgubila i sama riječ *debbābet* nego se i danas upotrebljava u značenju: borna kola, tenk. tj. ta je riječ doživjela izvjesnu semantičku promjenu koja je opet sa svoje strane nju sačuvala od zaborava²¹.

Nekada se novo značenje, primljeno iz stranog jezika, takoreći nakalemi na domaću riječ po analogiji razvitka dotične strane riječi prema kojoj se dalo to novo značenje domaćoj, odgovarajućoj riječi. Tako, npr., riječi *ṭaif*, koja označava pojam: priviđenje, sablast, utvara, i sl., odgovarala bi latinska riječ *spectrum* (ili engleski, odnosno francuski ekvivalent te riječi, jer se iz tih jezika vjerojatno preuzelo u arapski novo značenje). Ta riječ semantičkim razvojem dobila je značenje naučnog termina »spektar« (u fizici, itd.), pa je onda to novo značenje »nakalemljeno« na arapsku riječ *ṭaif*. Semantički razvoj te arapske riječi do značenja »spektar« nije se odvijao prirodnim tokom u samom arapskom jeziku, nego je to za njega novo značenje jednostavno preuzeto iz stranog jezika i dato toj arapskoj riječi, koja je imala samo ono prvo značenje odgovarajuće strane riječi (to je tzv. *calque linguistique*)²².

Kako ističe M. Horten, arapski jezik je općenito sklon da se služi promjenama značenja riječi u svrhu izražavanja novih poj-

¹⁹ O tome vidi: Muftić, *Uvod...*, str. 21–23 pod naslovom »Vrste promjena značenja«.

²⁰ Tu misao izražava M. Schöne, *ibid.*, str. 129, na sljedeći način: *On pourrait croire cependant que le mot doive nécessairement disparaître d'une langue si la chose elle-même disparaît, ou la fonction ou l'idée que ce mot représente. Les faits sont loin de vérifier cette conception a priori.*

²¹ Potvrdu tih dvaju značenja riječi *debbābet* vidi, npr., Ma'lūf, *ibid.*,

str. 201, ili Jozef Bielawski u radu *Deux périodes dans la formation de la terminologie arabe*, (izašlom u časopisu: *Rocznik Orientalistyczny*, Tom XX, Warszawa 1956), str. 295. Identičan je slučaj riječi *darrāḡa* koja se navodi takođe u tom radu, jer je i ona označavala izvjesnu ratnu spravu, a danas se upotrebljava u značenju točak, bicikl.

²² Riječ *ṭaif* s tim značenjima neka se npr. pogleda u: Wehr, *ibid.*, str. 523.

movu²³. Ta mogućnost semantičkog mijenjanja naročito se i svjesno koristila, kao što se i danas mnogo koristi, pored drugih jezičnih sredstava i za stvaranje stručnih naziva u svim granama nauke, tj. za izradu naučne terminologije, ali se ona svakako koristi i u drugim oblastima života, što se naročito zapaža u savremenom književnom jeziku. Sada bismo naveli nekoliko primjera (u prijevodu) koje daje Józef Bielawski za neke termine i druge riječi koje su doživjele razne semantičke promjene u raznim periodima razvika arapskog jezika:²⁴ Barḡ 1. munja, 2. letogram; mirwaḥa — 1. lepeza, 2. ventilator, propeler; ġurtūm (—a) — 1. korijen, porijeklo, 2. bakterija, mikrob; āla 1. a) oruđe, b) organ, ud, 2. stroj, mašina; kāfila — 1. karavana, 2. konvoj; maġalla — 1. rukopis, kodeks, 2. časopis, revija; darr — 1. komadić, trun, 2. atom; yanbū' — 1. izvor, 2. generator; miẓalla — 1. veliki šator, kišobran, suncobran, 2. padobran; sayyāra — 1. a) karavana, b) planeta, 2. automobil, itd.

Promjene značenja uopće, a u vezi s njima i pojave polisemije, posljedica su raznih endogenih i egzogenih sila²⁵. Koje su od njih i na koji način djelovale u pojedinim slučajevima, mora se naravno promatrati odvojeno za svaki od njih, iako postoje izvjesni opći principi na kojima smo se dosada zadržavali. Ukratko bi se moglo reći, ponavljajući ranije izraženu misao, da za tumačenje pojave novih značenja treba uzimati u obzir ne samo prvobitno značenje dotične riječi, tj. njenu semantičku stranu, nego i njen oblik, tj. njenu akustičku prirodu, te njenog tvorca, tj. bilo pojedinca, bilo društvenu zajednicu i to kako s obzirom na njegovu psihološku strukturu, tako i u odnosu na okolnosti pod kojima se stvarao novi pojam. Jednom riječju, svaki takav slučaj trebalo bi promatrati u njegovom prirodnom razvoju, tj. upravo onako kako se on zaista odvijao u stvarnosti. Samo tako bi se moglo doći do potpuno tačnog rješenja, naravno, ako bi se pritom služilo odgovarajućim sredstvima. Teorija i praksa morale bi se pri tome uzajamno potpomagati, a sve to u svrhu korisne primjene tako postignutih rezultata.

Prije nego što bismo spomenuli bar nešto o korišćenju proučavanja polisemije u nekim slučajevima primjene jezične teorije u praksi, navešćemo primjer grananja značenja polisemne riječi 'ain, ali će se iz citata vidjeti da se ustvari radi o značenjima koja su

²³ Iako smo u našem radu o sinonimiji (na str. 30) citirali taj odlomak iz djela: Max Horten, *Die Philosophie des Islam*, München 1924, str. 322, ipak ćemo ovdje ponoviti jedan njegov dio, jer se odnosi na polisemiju. Govoreći o tome kako je arapski jezik, gotovo i ne uzimajući strane riječi, ipak udovoljio zahtjevima visoke duhovne kulture, Horten navodi sljedeće: Die Möglichkeit dazu gab ihm die Ausdehnungsfähigkeit der Wortbedeutungen im Arabischen. An konkret sinnliche Bilder werden die abstraktesten Begriffe angeschlossen, ohne dass da-

bei das Neue als das Verständnis erschwerend empfunden wird. Eine gewisse Dehnbarkeit der Bedeutung ist dem Arabischen wurzelhaft eigen.

²⁴ Vidi J. Bielawski, *ibid.*, str. 294—295 pod naslovom: A. Changements sémantiques.

²⁵ Uporedi šta je o njima rečeno u radu: Muftić, *Uvod...*, str 7 i 19, odnosno u radu: Dr. Petar Skok: *Pregled francuske gramatike*, Dio prvi, Zagreb 1938, u poglavlju o semantici na str. 196—207 ili pak u nekom drugom djelu iz područja semantike.

se razvila iz više prvobitnih značenja, tj. da se zapravo radi o više riječi koje veže zajednički oblik²⁶.

..... العين في اللغة تطلق على اشياء كثيرة قسمها بعض المتأخرين تقسيماً حسناً فقال ما يطلق عليه العين ينقسم قسمين احدهما ان يرجع الى العين الناظرة والثاني ليس كذلك فالاول على قسمين احدهما بوجه الاشتقاق والثاني بوجه التشبيه فأما الذي بوجه الاشتقاق فعلى قسمين مصدر وغير مصدر فالمصدر ثلاثة الفاظ العين الاصابة بالعين والعين ان تضرب الرجل في عينه والعين المعينة وغير المصدر ثلاثة الفاظ ايضاً العين اهل الدار لانهم يعاينون والعين المال الحاضر والعين الشيء الحاضر واما الرجوع الى التشبيه فسته معان العين الجاسوس تشبيهاً بالعين لانه يطلع على الامور الغائبة و عين الشيء خياره والعين الرينة وهو الذي يرقب القوم و عين القوم سيدهم والعين واحد الاعيان وهم الاخوة الاشقاء والعين الحركل هذه مشبهة بالعين لشرفها واما ما لا يرجع الى ذلك فمشرة معان العين الدينار وعليه يتخرج للغز

ما غلام له ثمانون عينا زاهرات كأنهن الدرارى

ثم شاة جاءت بعنز وديك في ليالى الشتاء و الازهار

والعين اعوجاج في الميزان والعين عين القبة والعين سحابة تأتي من ناحية القبة والعين مطر ايام كثيرة لا يقلع والعين طائر والعين عين الركبة و هي نقرة في مقدمها والعين عين الشمس والعين من عيون الماء و عين كل شيء ذاته تقول أخذ كتابي بعينه انتهى حر ذلك الشيخ تاج الدين بن مكتوم في قيد الاوابد ونقل عن الخليل معنى آخرزاند على ما تقدم و هو انها تطلق على سنام الابل و انشد قول معن بن زائدة

الارب عين قد ذبحت لطارق فأطعمته من عينه و اطاييه

Kako se iz navoda može vidjeti, figurativna značenja riječi 'ain zastupljena su u priličnom broju i izvedena su iz najobičnijeg, osnovnog njenog značenja, tj. »oko« (organ vida). Međutim, ima dosta i drugih značenja koja se ne bi mogla logički povezati s tim osnovnim, pa bi za njihovo tumačenje bilo potrebno detaljnije semantičko-etimološko ispitivanje u koje se ne možemo upuštati na ovom mjestu. Ipak ćemo se osvrnuti na neka značenja ove riječi u vezi s najvažnijim pitanjima upotrebe i gubljenja pojedinih značenja riječi, o čemu će se govoriti u idućem poglavlju.

²⁶ Suyūti, *ibid.*, I, str. 221.

O UPOTREBI I GUBLJENJU ZNAČENJA POLISEMNIH RIJEČI

Bilo bi nemoguće opširnije i detaljnije govoriti ovdje o tome kako i zašto se sve upotrebljavaju ili gube takva značenja, jer, kako je istaknuto, većina je riječi polisema, pa bi trebalo ispitivati ujedno i sve druge razloge upotrebe i nestajanja riječi uopće. Njihovu upotrebu diktiraju najraznovrsnije potrebe i razlozi koji često nisu u direktnoj vezi s polisemijom. Te pojave obično nismo ni svjesni, makar i bila svakidašnja, ili bi zapravo trebalo reći da je sama upotreba riječi uopće jedan od stalnih uslova spontanog javljanja i održavanja polisemnih riječi, jer većina riječi po svojoj semantičkoj prirodi posjeduje mogućnost da postanu polisemne, kako se to moglo vidjeti u vezi s ovom pojavom. Ovdje bismo ipak istakli neke važnije momente koji se odnose na upotrebu i gubljenje značenja riječi u vezi s polisemijom. Osim toga postavili bismo i neka pitanja koja bi trebalo ubuduće pobliže ispitati.

O figurativnim značenjima riječi, upotrijebljenim u svrhu izražavanja intenziteta osjećanja vezanih za njih, bilo je dosta govora u radu o intenzifikaciji. I razni drugi razlozi upotrebe najvažnijih stilskih figura u vezi sa semantičkim promjenama spomenuti su u radu o sinonimiji²⁷. Detaljnije ulaženje u pitanje upotrebe tih figura spada prvenstveno u domen stilistike, te se stoga pitanjem osobito estetskih razloga upotrebe riječi ne bismo mogli posebno baviti na ovom mjestu. Ipak bismo istakli da ti razlozi forme imaju takođe značaja za očuvanje izvjesnih značenja polisemnih riječi upravo zbog njihovog vanjskog lika, koji se koristi za izražavanje određenog ritma, rime ili nekog drugog zahtjeva estetike i to ne samo u poeziji nego i u prozi svakodnevnog govora.

Isticali smo ranije opću postojanost oblika i riječi zbog sklonosti, ili da kažemo, inertnosti prosječnog ljudskog duha da se kreće već utrtim putevima. Iako su pak značenja riječi općenito podložna stalnim manjim ili većim promjenama, dobar dio značenja ipak postojano čuva suštinu svoga sadržaja, pa makar periferne njihove osobine neprestano varirale, pa i gubile se na svom razvojnem putu. Postojanost forme često će svakako biti uzrokom postojanosti samog sadržaja, ali može biti i obratno. Međutim, gubljenje riječi ne mora povući za sobom i nestanak njihovih ranijih značenja. Na to ukazuje postojanje arhaizama, čija su značenja često prešla na nove riječi, a događa se naravno da se i sama značenja izgube kad se izgubi predmet ili pojava u stvarnosti obilježeni nekada tim značenjima, a riječi koje su ih nosile poprime nova značenja (kao što je, npr., spomenuti slučaj riječi *debbābet*). Ta zavisnost značenja od zbivanja u vanjskom svijetu jedan je od osnovnih uzroka održavanja i gubljenja značenja riječi uopće. Od tih vanjskih činilaca posebno treba istaći i najraznovrsnije društvene potrebe u vezi s jezikom zavisne od kulturnog razvitka društva, a koje djeluju bilo pozitivno bilo negativno u odnosu na ovo pitanje.

Postoje, međutim, i određeni unutrašnji kvalitativni i kvantitativni odnosi između pojedinih značenja polisemnih riječi kako me-

²⁷ Uporedi: Muftić, *Uvod*..., str.20—21.

đusobno, tako i prema značenjima drugih riječi uopće, a koji utiču na to da se neka od tih značenja održavaju, dok neka opet prelaze na druge riječi, mijenjaju se djelimično ili potpuno iščezavaju. Tako će se značenja neke polisemne riječi, koja su semantički povezana, tj. koja imaju zajedničku osnovu, a manje su iznijansirana (kao, npr., spomenuta riječ *qaṣr*, ne uzimajući naravno u obzir njen homonim latinskog porijekla) lakše održavati uz tu riječ, tj. biće postojanije (naravno uz pretpostavku postojanosti njenog osnovnog značenja), nego u slučaju kada su značenja semantički nepovezana, kao, npr., ona značenja riječi 'ain koja se ne mogu logički lako ili nikako dovesti u vezu odnosno izvesti iz njenog spomenutog temeljnog značenja.

Ranije smo spominjali figurativnu upotrebu riječi u vezi s afektivnošću. Međutim, figurativna značenja ne upotrebljavaju se samo za izražavanje intenziteta osjećanja vezanih za njih, nego i za ispoljavanje i izazivanje osjećanja kako estetskih tako i raznih drugih. Osim toga, usljed figurativne upotrebe riječi, nastaju nova značenja, koja nisu naročito, odnosno nikako afektivno obojena, tj. javljaju se i čisto intelektualna značenja riječi²⁸. Kako su figurativna značenja polisemnih riječi semantički manje više dobro povezana za osnovna zbog same njihove međusobne logičke veze, to će figurativna značenja biti tim više postojana i uobičajena, što su osnovna značenja dotičnih riječi stalnija i češća, pored svih drugih razloga koji nalažu figurativnu upotrebu riječi. Budući da je ta upotreba vrlo česta i, zapravo, sasvim redovna jezična pojava, to je ona stoga jedan od najznačajnijih uzroka pojave polisemije, odnosno održavanja mnogih značenja polisemnih riječi.

Postojanje jedne ili više riječi, koje imaju bar neka značenja izvjesne polisemne riječi, tj. javljanje njenog sinonima ili više njih, može svakako djelovati u pravcu smanjivanja broja značenja te polisemne riječi, pogotovu ako su ona mnogobrojna, pa makar bila i semantički srodna međusobno. Njeni sinonimi preuzimaće povremeno, ili će uzeti i za stalno pojedina od tih značenja, a prvenstveno ona koja su semantički udaljenija od osnovnog značenja dotične polisemne riječi, a pogotovu ako ona nisu logički vezana za to temeljno značenje.

Prema gornjem, kvantitet, tj. mnoštvo značenja neke riječi samo po sebi, tj. bez obzira na njihov međusobni kvalitativni, semantički odnos, utiče na to da se izvjesna polisemna riječ ne upotrebljava u svim svojim značenjima u jednakoj mjeri ili u nekim od tih značenja i nikako, budući da ta značenja preuzmu druge, sinonimne riječi koje imaju po jedno, odnosno manji broj značenja. Tako, npr., riječ 'ain ima i značenje »izvor«²⁹. S obzirom na njenu polisemnost, a da bi se precizirala upotreba upravo toga značenja, može se, npr., reći 'ainu mā' ili sl., odnosno može se upotrijebiti riječ kojoj je to značenje (izvor) osnovno, kao što je, npr., u riječi *yenbū'* ili koji drugi sinonim toga značenja.

²⁸ Takva značenja spomenuta su npr. kod P. Skoka, *ibid.*, str. 262.

²⁹ To značenje vidi npr. u ranijem citatu o riječi 'ain ili u bilo kojem većem arapskom rječniku.

U vezi sa statističkim ispitivanjem i normiranjem vokabulara savremenog arapskog književnog jezika trebalo bi svakako voditi dovoljno računa i o frekvenciji značenja pojedinih polisemnih riječi, a naročito kod najčešćih riječi i onih sa većim brojem značenja, a ne bi se smjele tretirati kao riječi samo s jednim značenjem³⁰. Po mogućnosti bi se značenja polisemne riječi, koja imaju malu frekvenciju javljanja, obilježavala riječima koje se češće ili isključivo javljaju u tim značenjima. Za primjer uzmimo opet riječ 'ain. Ona se, kako smo vidjeli, može upotrijebiti i u značenju riječi »uhoda«, što će vjerojatno biti rjeđi slučaj, pa će se za to značenje češće upotrebljavati, npr., riječ gāsūs ili koji drugi sinonim, kome je to osnovno značenje ili inače koja ima veću frekvenciju toga značenja nego riječ 'ain³¹.

S obzirom na polisemiju, a i inače, vidimo, dakle, da je važno ispitivati i frekvencije javljanja sinonima kao i svih riječi uopće, a posebno njihovih značenja. Ti bi se rezultati, pored ostalog, naročito mogli koristiti pri izradi naučne terminologije kao i inače u radu na normiranju leksičkog bogatstva savremenog književnog arapskog jezika i u drugim oblastima života uopće³². Iz svega ovoga može se uvidjeti korisnost ispitivanja upotrebe i gubljenja polisemnih riječi kao i pojave polisemije u cjelini.

Sada bismo pak prešli na neka pitanja o posljedicama pojave polisemije na druge pojave u jeziku, a ujedno bismo spomenuli i neke momente koji ukazuju na važnost proučavanja ove pojave.

VAŽNOST PROUČAVANJA POLISEMIJE

Pojava polisemije ima svoje pozitivne i negativne posljedice. Dosada smo promatrali, uglavnom, samo njenu pozitivnu stranu: udovoljavanje potreba pri izražavanju individualnih misli i osjeća-

³⁰ Statističkim ispitivanjem savremenog arapskog jezika bavi se, npr., rad: Moshe Brill (uz saradnju D. Neustadta i P. Schussera), *The basic word list of the Arabic daily newspaper*, Jerusalem, 1940. Na statističkoj osnovi rađen je i rječnik: Charles Pellat, *L'Arabe vivant, mots arabes groupés d'après le sens et vocabulaire fondamental de l'arabe moderne*, Paris 1952. O normiranju vokabulara savremenog arapskog jezika govori, pored ostalog, i H. Wehr, *ibid.*, u predgovoru str. III—XI.

³¹ Potvrdu toga značenja naći ćemo, osim u našem citatu o riječi 'ain, npr., i kod Mađufa, *ibid.*, str. 568, ili kod Wehra, *ibid.*, str. 594 ili drugdje.

³² Pitanja u vezi sa naučnom terminologijom u arapskom jeziku skoro redovno donose časopisi arapskih akademija u Kairu, Damasku i Bagdadu. Djelimičnu bibliografiju u vezi s tim pitanjem naći ćemo i kod

Bielawskog, *ibid.*, str. 306—309. Da navedem još samo dva djela u vezi s tim, a koja on tu ne spominje. To su, naime: Dr. M. Horten: *Indische Strömungen in der islamischen Mystik, II. Lexikon wichtigster Termini der islamischen Mystik*, Heidelberg 1928 i Georg Graf: *Verzeichnis arabischer kirchlicher Termini*, Zweite, vermehrte Auflage, Louvain 1954. Za dobijanje značenja mnogih tih termina, riječi su doživjele razne semantičke promjene i postale u vezi s tim polisemne (ako, naravno, već i ranije nisu takve bile), pa ih zato ovdje i spominjemo. Naravno da je u ovom slučaju često i primanje stranih riječi čije prisustvo može dakle izazvati pojavu sinonimije, a onda preko nje i polisemije, kako smo to isticali u ovom radu. Stoga je potrebno ispitivati i uticaj stranih riječi kako u vezi sa samim javljanjem polisemije, tako i inače s obzirom na tu pojavu uopće.

nja, te pri međusobnom sporazumijevanju u okviru društvene zajednice. To se vrši obilježavanjem novih pojmova već postojećom jezičnom građom, pa joj se tako osigurava dalji opstanak, a jezik se ne opterećuje novim riječima. To svakako, u izvjesnom smislu, olakšava učenje jezika, budući da leksičko obilje pretstavlja uistinu jednu od najvećih zapreka na putu njegova svladavanja, a naročito za strance. Povezivanje prvobitnog ili uopće početnog značenja neke riječi (tj. onog iz koga se razvilo novo) sa novim, često je vrlo lako zbog njihove povezanosti u samoj našoj svijesti s obzirom na bliskost samih predmeta ili pojava u stvarnosti koji su obilježeni tim riječima. Razna značenja jedne riječi zbog toga nam mogu izgledati samo kao nijanse jednog te istog osnovnog značenja. Stoga se tada i ne osjeća potreba za iznalaženjem i novih riječi za svako od njih, nego se za sva ta semantički srodna značenja upotrebljava ona riječ koja je nosilac temeljnog, odnosno onog značenja od koga je u datom slučaju pošao semantički razvoj u pravcu njihova nijansiranja. Nekada se on kreće i smjerom njihovog potpunog diferenciranja, pa dovodi i do sasvim oprečnih vrijednosti. Kako pak govorna situacija i kontekst pobliže određuju, specificiraju značenja riječi, to često neće pretstavljati skoro nikakvu poteškoću da se međusobno razlikuju i pravilno upotrebljavaju pojedina značenja neke polisemne riječi, ma kakva ona bila i ma kako mnogobrojna.

Međutim, ovakvo promatranje pojave polisemije bilo bi svakako jednostrano, dakle nepotpuno. Ako se usljed polisemije i ne povećava, da tako kažemo, materijalno bogatstvo jezika, tj. ako se i ne povećava broj riječi, ipak se stalno povećava broj značenja koja se vežu za postojeći fond riječi sa njihovim ranijim značenjima. Nekada se novija značenja mogu bar djelimično, a nekada i potpuno podudarati sa postojećim, pa prema tome dolazi do pojave sinonimije, koja opet sama po sebi ima svoje dobre i loše strane. Kako sinonimi obično pretstavljaju riječi istih osnovnih, ali u izvjesnom smislu manje-više izdiferenciranih značenja, od kojih svakom odgovara zasebna riječ, tj. sinonim, to sinonimija doprinosi preciznijem i naročito u afektivnom pogledu bogatijem načinu izražavanja, što se može koristiti i u nauci i u lijepoj književnosti, a svakako i inače pri izražavanju naših misli i osjećanja u svakodnevnom životu. Međutim, u tom zadnjem slučaju ta preciznost i diferenciranost značenja riječi često i nisu nužne, pa će za običan govor mnoštvo sinonima pretstavljati samo suvišan teret, a naročito u slučajevima potpune podudarnosti značenja pojedinih sinonima u nekoj određenoj jezičnoj zajednici u istom vremenskom periodu. U takvom slučaju, kako smo to i ranije istakli³³, dolazi do gubljenja pojedinih sinonimnih riječi i to ili potpuno ili tako da neke od njih dožive razne semantičke promjene, što, dakle, ide svakako u prilog pojave polisemije.

Da do sinonimije, a prema gornjem, posredno preko nje i do polisemije, može doći i u vezi sa stvaranjem novih riječi raznim

³³U našem nadu: Uvod..., str. 27.
To je tzv. proces desinonimizacije

koji bi bilo takođe korisno ispitivati
i u vezi sa pojavom polisemije.

jezičnim sredstvima, bilo je opširno govora u radu o sinonimiji, pa se stoga nećemo ovdje ponovo baviti tim pitanjem³⁴.

Ukoliko pak usljed sinonimije i ne bi dolazilo do polisemije, ukoliko bi, dakle, postojeće riječi dobijale sasvim nova značenja, to gomilanje značenja uz pojedine riječi, i pored svega što smo ranije rekli u vezi s tim, pretstavljalo bi balast za te riječi, otežavajuće njihovo razumijevanje, njihovu svakidašnju upotrebu na prvom mjestu u živom govoru, a naročito za pripadnike drugih jezika. A to zato što je semantički razvoj uopće, pa prema tome i pojava polisemije u svakom jeziku išao svojim posebnim putem, slažući se, istina, u izvjesnoj mjeri, ali se često međusobno i razlikujući u mnogom pogledu, što bi lako pokazao komparativni studij ove pojave. Uzmimo samo jedan primjer iz koga će se vidjeti i uzajamna zavisnost pojava polisemije i sinonimije, te važnost njihova proučavanja s obzirom na izvjesna pitanja didaktike u vezi s arapskim jezikom (odnosno jezikom uopće, jer su te pojave zastupljene u svim jezicima). Uzećemo riječ reḡul ne idući pri tom suviše u širinu i uzevši u obzir samo njena najvažnija značenja. Po svom prvobitnom etimološkom značenju ta bi riječ najprije označavala pješaka (arapski takođe mašin i dr.). Međutim, najobičnije joj je značenje muškarac (mer', i dr.) kao suprotno značenju »žena«, što se jasno ispoljava u primjeru:³⁵

الرجال قوامون على النساء. Nekad pak težište značenja riječi reḡul nije u tome da istakne razliku prema suprotnom polu, nego se pomoću nje obilježava cjelokupnost muževnih osobina neke osobe kao što se razabire iz primjera:³⁶ فلان رجل في الرجال koji se tumači na sljedeći na-

čin: كامل الرجولية بينهم. Riječ reḡul može imati i šire značenje naše riječi »čovjek« (insān i sl.) kao što je u izreci:³⁷ الرجال اربعة. Iz posljednjeg značenja vjerojatno se razvilo u novije doba značenje »kralj«, tj. figura u igri karata (slika, lik čovjeka)³⁸. Najzad bismo spomenuli još jedno šire značenje riječi reḡul, tj. ono kad označava živo biće (nasuprot neživim predmetima i pojavama, te preuzima u vezi s tim funkciju naše neodređene zamjenice »neko« (koje značenje može imati i naša riječ »čovjek«), odnosno »niko« uz negaciju, kao što imamo u primjeru: ما بالدار رجل (što bi se moglo izraziti

³⁴ O stvaranju novih oblika i riječi u vezi s raznim fonetskim i morfološkim promjenama opširnije je govoreno u našem Uvodu..., str. 8—12 odn. 12—16.

³⁵ Qur'ān, Sūretu-n-nisā' (IV), 34.

³⁶ Ovo kao i neka od navedenih značenja riječi reḡul neka se, npr., vide kode Ma'lūfa, ibid., str. 252.

³⁷ Vidi npr. Ma'lūf, ibid., str. 1063, gdje je navedeno i tumačenje te izreke na sljedeći način:

... رجل يدري و يدري انه يدري فذلك عالم

فأتموه . و رجل يدري و لا يدري انه يدري

فذلك نام فليظوه . و رجل لا يدري و يدري

انه لا يدري فذلك مسترشد فتموه . و رجل

لا يدري و لا يدري انه لا يدري فذلك جاهل

فأرفضوه

³⁸ Ovo značenje vidi: H. K. Baranov, Arabsko-russkij slovar', Moskva 1957, str. 365.

pomoću riječi ehad namjesto reğul, i dr.)³⁹. Jednostavnosti radi uz razna značenja riječi reğul navodili smo samo po jedan arapski sinonim za svako od njih kao i po jednu našu odgovarajuću riječ, iako bi se moglo naći još mnogo i jednih i drugih riječi. Osim toga, mnogi od tih arapskih sinonima, kao i naših riječi, imaju i druga značenja, tj. oni su polisemni, pa bi se moglo reći da ta isprepletenost značenja, te povezanost sinonimije sa polisemijom prožima cijeli vokabular. Međutim, mi često nismo svjesni takvog stanja kada se radi o svakidašnjem govoru, ali, kada je u pitanju maternji jezik, a pogotovu prevođenje na strani jezik ili obratno, onda se ovim pojavama mora posvetiti osobita pažnja, naročito ako pritom dolazi u obzir naučna tačnost ili pak stilistički efekat, pa bilo da se to ostvaruje usmenim ili pismenim putem. Sobzirom na pojavu polisemije, a u vezi s učenjem (i proučavanjem) jezika, treba istaknuti važnost njenog promatranja s razvojnog aspekta da bi se (tako olakšalo povezivanje na prvi pogled nekad vrlo disparatnih značenja pojedinih polisemnih riječi. Ta se značenja u svjetlu njihovog prirodnog evoluiranja jednih iz drugih mogu tako mnogo lakše sagledati, pa stoga i ispravno upotrebljavati⁴⁰.

Tu preglednost u rasporedu značenja polisemnih riječi, dobijenu na osnovu praćenja njihovog historijskog razvoja, treba naročito koristiti u leksikografiji. Pazeći pritom na etimologiju pojedinih riječi, treba, naravno, potpuno odvojiti riječi raznog porijekla, bez obzira na istovjetnost njihovih oblika (kao što smo imali slučaj u riječi qaşr). U vezi s tim da istaknemo uzgred tu mogućnost, da polazeći od značenja, možemo utvrditi raznorodno postanje nekih riječi usprkos podudarnosti njihovih oblika. Stoga je ispitivanje polisemije, kao i drugih semantičkih pojava, potrebno i korisno i u vezi s pitanjima etimologije nekih riječi, pa svakako i njihovih manjih i većih grupa, bile one etimološki povezane ili ne.

Kako smo vidjeli iz primjera u vezi s riječju reğul, i pored slaganja osnovnih značenja, usljed polisemije nastala su nova, te zbog toga upotreba riječi ne samo da je različita u bilo koja dva jezika, nego se ona stalno modificira i prilagođava potrebama života, pa se javljaju sinonimi i nova značenja i u jednom te istom jeziku

³⁹ Mnogo primjera riječi i izraza u značenju »niko« naći ćemo npr. kod Es-Suyūtiye, ibid., II, str. 106—112 (tj. u poglavlju gdje se navode riječi i drugih značenja koje dolaze samo u negaciji). Navedeno značenje »neko« »jedan (čovjek)« imamo npr. u citatu:

أَمَّيْدُ رَجُلًا قَدِ ارْقَضَ مِنْهُ جُنُودَهُ بِرَجُلٍ

koji navodi H. Reckendorf u svojoj Arabische Syntax, Heidelberg 1921, str. 197, § 110, 9. a., koji on prevodi ovako: »unterstützest du einen, dessen Heere sich zerstreut haben, mit einem (einzigem) Mann?«

⁴⁰ Kako se mogu tokom historijskog jezičnog razvoja pojaviti vrlo

različita značenja, naročito ako zmememo u razmatranje semantički razvoj korijena i njegovih derivata, kao i to kako se ta značenja ipak mogu logički međusobno povezati, prateći taj razvoj detaljno i komparativno u više srodnih jezika, lijepo je pokazano u radu: G. Johannes Botterweck: *Der Triliterismus im Semitischen erläutert an den Wurzeln GL KL QL*, Bonn 1952. Uporedi naročito str. 40 i 43—44, gdje je dat pregled semantičkog razvoja tih korijena i njihovih derivata, polazeći od konkretne akustičke predodžbe i granajući se nekad i u sasvim udaljene apstraktne pojmove.

i taj proces teče bez prestanka. Staro i novo sve se više diferencira, pa su, pored ostalog, te pojave od uticaja i za stvaranje dijalekata, a nekada i novih jezika iz starih. U toj stalnoj mijeni, riječi su obično vrlo postojane, ali značenja vezana za njih, ako im osnova i ostane sačuvana, ipak su često u mnogom pogledu nestalna, prelaze s jednih riječi na druge, prilagođavajući se onome za što se upotrebljavaju u stvarnosti, pa bi se moglo reći da se možda nijedna riječ nikada ne upotrijebi ni dva puta u potpuno istom smislu. Riječi su dakle u neku ruku po prirodi polisemne ili zapravo one takve i moraju biti zbog sveopće nestalnosti i promjenljivosti svega u svijetu stvarnosti. Njegovo beskonačno mnoštvo pojava mora da se izrazi pomoću vrlo ograničenog broja riječi, pa makar on bio i tako velik kao što je slučaj u arapskom književnom jeziku i makar te riječi mogle dalje obrazovati manje ili veće složene cjeline, kojima se bavi sintaksa. To ovdje nismo uzimali u obzir, jer bi zahtijevalo zaseban studij, dok smo se mi bavili samo pitanjem polisemije pojedinih riječi bez obzira na njihove međusobne odnose u tim složenijim jezičnim tvorevinama, kao što su razne vrste rečenica, i bez obzira na promjene njihove gramatičke vrijednosti.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Iako ovim poglavljem završavamo svoj rad, to nikako ne znači da je sve rečeno o pojavi polisemije u arapskom jeziku, uzevši u obzir čak i ograničenje, koje smo naznačili samim naslovom ovog rada. Ovu pojavu smo izdvojili iz kompleksa drugih, manje više važnih pojava na djelu pri razvoju jezika uopće. Izdvojili smo je dakle iz njene prirodne sredine radi lakše analize, a povremeno smo se donekle osvrtni i na njen odnos prema suprotnoj pojavi sinonimije, ali ne i na ostale pojave, što bi svakako bilo neophodno ako bi se želio dobiti što jasniji i cjelovitiji pojam o njoj i njenoj ulozi u sklopu ostalih semantičkih i drugih jezičkih pojava. Naša su izlaganja o njoj poprimila, stoga, ograničen i prilično uopćen karakter, jer nismo, osim toga, obraćali ni posebnu pažnju na specifičnosti u vezi s pojavom polisemije u arapskom jeziku. Ukoliko se uopće može govoriti o nekim specifičnostima, mišljenja smo da ih u pogledu općih principa zapravo i ne bi bilo. Kako smo se mi ovdje bavili upravo tim osnovnim pitanjima, ne zalazeći u detalje, rad je onda morao poprimiti suženiji i općenitiji karakter. U izvjesnim bi se detaljima u arapskom jeziku svakako mogla naći po koja specifična crta. Poneku smo od njih i spomenuli, a ovdje bismo to ponovo istakli i naveli još neke misli u vezi s tomom, osvrnuvši se ujedno na dosada izloženo i to naravno samo u osnovnim linijama.

Da je polisemija, promatrana u cjelini, općejezična semantička pojava, dovoljno je istaknuto nasuprot mišljenju, koji bi se moglo dobiti na osnovu citata Ć. Zeidāna, po kome bi ona bila neka osobitost arapskog jezika. I cifre, koje on navodi u vezi s njom, imaju, svakako, relativnu vrijednost, s jedne strane zato što one moraju varirati, odnosno povećavati se usljed pojave novih značenja, ukoliko su dotične riječi u živoj upotrebi, a s druge strane, ma kako neke od tih cifara i bile velike, sličnih primjera naći ćemo i u drugim jezi-

cima, a u nekim će od njih prosječan broj značenja pojedinih polisemnih riječi biti vjerojatno mnogo veći od prosjeka u arapskom jeziku (kao što je, npr., slučaj u kineskom jeziku i srodnim mu monosilabičnim jezicima zbog znatno ograničenog broja postojećih riječi u njima).

Jedna od najznačajnijih činjenica, koje idu u prilog pojavi polisemije, biće svakako opća sposobnost riječi da se, takoreći, redovno mogu upotrebljavati u figurativnom smislu i da pored svog osnovnog značenja mogu u najmanju ruku dobiti još po jedno, a velik broj riječi svakako i više.⁴¹ Mogućnost takve upotrebe javlja se u zavisnosti od same prirode ljudskoga duha, te prilika pod kojima se on razvijao, stvarajući jezik kao što je, uostalom, slučaj sa svim jezičnim pojavama, kako smo to i ranije isticali.

U svrhu tumačenja takve figurativne upotrebe riječi treba poznavati i narodnu dušu, budući da bujna narodna mašta, iz raznih razloga, nalazi sličnosti između stvari i pojava, pa ih često sebi predodčuje kao živa bića. U vezi s tim da ovdje spomenemo interesantnu metaforičnu upotrebu imena nekih ptica (npr. 'ušfūr, nesr, ne'āmet, gurāb, huṭṭāf, itd., u svemu kojih dvadeset naziva) za oznaku određenih dijelova konjskoga tijela⁴².

Upotreba riječi pozitivnog značenja u negativnom smislu, tj. u ironiji sasvim je obična jezična pojava, te nije karakteristična samo za arapski jezik. Istakli smo, u ranijem radu o sinonimiji, da je takva upotreba povremena, te se takve riječi redovno upotrebljavaju u svom pozitivnom značenju. Međutim, kako smo vidjeli, ima riječi koje se redovno mogu upotrebljavati u dva suprotna značenja (kao, npr., naša riječ »stati« koja može, pored ostalog, značiti i: zaustaviti se, ali nekad znači i: početi, s kretanjem, i dr.). Takve su u arapskom spominjane addād riječi. Sličnih riječi takvog dvojakog, suprotnog značenja mogli bismo svakako naći i u drugim jezicima, samo je značajno da se one u arapskom jeziku javljaju u znatnom broju (prema Zeidānu ima ih više stotina⁴³). One, stoga, predstavljaju karakterističnu i prilično raširenu pojavu u njemu. Slično je i sa javljanjem navedenih duala koji obilježavaju različite, a nekada i oprečne dvojne predmete i pojave povezane međusobno ili zbog svoje prirodne ili samo i prividne srodnosti odnosno oprečnosti.

Upotreba istih riječi za pojmove vezane na osnovu njihove sličnosti ili oprečnosti kao i na temelju raznih drugih njihovih međusobnih odnosa, pa makar oni bili i vrlo labavi, objašnjava se njihovom, makar i prividnom bliskošću, ili i privremenom povezanošću, te kompleksnom prirodom samih stvari i zbivanja u stvarnosti s jedne strane, a strukturom ljudske svijesti s druge, koja ih upravo zbog

⁴¹ Isticali smo da je polisemija općejezična pojava. Govoreći o njoj u vezi s njenim uticajem na očuvanje nekih riječi u francuskom jeziku M. Schöne, *ibid.*, str. 130, kaže ovako: Un autre facteur important de la durée des mots est leur aptitude à se prêter à plusieurs sens, leur polysémie. Il en est bien peu qui ne répondent qu'à une seule définition.

La plupart en ont deux, trois; un grand nombre en admettent beaucoup plus.

⁴² Uporedi o tome: Es-Suyūfī, *ibid.*, I, str. 222—225, gdje on navodi (na str. 223) i jednu Gerirovu pjesmu u kojoj su prikupljeni svi ti nazivi.

⁴³ Vidi o tome: Zeidān, *ibid.*, str. 47.

toga nekada nejasno i nepotpuno percipira. Zato je sasvim prirodno da i odgovarajući jezični izrazi imaju takođe kompleksnu narav, tj. riječi (kao i veće jezične cjeline) obično su po svome značenju polisemne, a često mogu biti i sasvim neodređene i nejasne u odnosu na zahtjev kojim bi se od njih tražila veća preciznost pri odražavanju činjeničnog stanja u stvarnom svijetu.

Veze između riječi i njome označene sadržine u stvarnosti mogu biti nekad vrlo slabe s obzirom na prvobitno značenje riječi kao što je, npr., upotreba vlastitih imena kao naziva za razne predmete i pojave u svrhu njihove individualizacije (kao što su, npr., nazivi ustanova, ulica, brodova, itd.), gdje se ma koje takvo ime iz vrlo različitih razloga može dati ma kojem predmetu ili pojavi. To novo značenje određuje se samom upotrebom, ustaljenim običajima u vezi s tim, te raznovrsnim okolnostima i obzirima. Slično tome same društvene potrebe preciziraju šire, općenitije značenje izvjesnih riječi i izraza kada se oni upotrijebe kao vlastita imena (to je tzv. antonomazija), kao što smo imali slučaj duala el-miṣrān. On bi prvobitno značio »dva (glavna) grada«, ali mu je u svoje vrijeme upotreba precizirala, suzila značenje, te je tada označavao samo gradove »Basru i Kufu, ali bi danas taj dual, promjenom prilika, morao označavati nešto drugo, neke druge gradove, ako bi se htio upotrijebiti kao vlastito ime.

Slična će zavisnost značenja od same upotrebe i okolnosti u kojima se ona vrši postojati i kod ostalih promjena gramatičke vrijednosti riječi (vrste, roda ili funkcije) koje smo ranije samo ukratko spomenuli, ali se njima nismo ovdje pobliže bavili, jer bi to trebalo obrađivati u zasebnom radu koji bi se bavio funkcionalnim značenjima riječi i njihovim promjenama u vezi sa srodnim pojavama.

Nasuprot ranije rečenom, ljudska svijest sposobna je takođe da zapaža stvari nekada vrlo jasno i u pojedinostima, čemu je naročito sklona u početnom stadiju svoga razvitka (misleći pritom na razvoj čovjeka kao vrste, a ne kao jedinke). U tom periodu nerazvijeni ljudski duh kao da je više analitičan, zapažajući određene pojave i predmete u svijetu oko sebe, pa i u sebi samom, vrlo jasno, ali odvojeno i pojedinačno. Oštrini njegove percepcije mogu doprijeti i klimatske i geografske prilike u kojima se razvija. Tako je, npr., vjerojatno vedro i sunčano podneblje u pustinjama arapskih zemalja pozitivno djelovalo u tom smislu. Pored najraznovrsnijih drugih okolnosti i uticaja i to je izazvalo potrebu stvaranja mnogih riječi da bi se njima moglo označiti to mnoštvo sitnih i pojedinačnih predodžbi. Uzevši u obzir i razne mogućnosti tvorbe novih riječi i oblika koje je posjedovao, arapski jezik je, u vezi sa svim gore rečenim, već vrlo rano stvorio neobično bogatu zalihu riječi i oblika sa mnogostruko izdiferenciranim značenjima. U prilog tog diferenciranja i izobilja išla je i plemenska podvojenost Arapa, te je jezični razvoj zbog toga išao donekle u svakom plemenu svojim zasebnim putem, krećući se naravno u pravcu stvaranja posebnih dijalekata. Nasuprot tome, međuplemenskim dodirima i ostvarenjem političkog ili kulturnog jedinstva raznih plemena, kao protuteža procesu diferenciranja, ojačao je suprotni proces niveliranja, izjednačavanja i ublažavanja postojećih suprotnosti. Na jezičnom području to se od-

razilo stvaranjem zajedničkog književnog jezika u kome se zatim taj proces asimiliranja i normiranja počeo odvijati bržim tempom. Dobivši bogato nasljeđe riječi sa obiljem iako često detaljiziranih značenja, a pored toga i sam obrazujući nove riječi za sve nove i nove pojmove, kao i dajući starim riječima nova značenja, dolazilo je neprestano usljed toga do pojave sinonimije na jednoj, a polisemije na drugoj strani. Te su se pojave uzajamno isključivale u izvjesnom smislu, dok su se opet potpomagale u drugom. Takav se proces permanentno odvija i danas uporedo s raznim drugim koji takođe djeluju u pozitivnom ili negativnom smislu, kako u vezi s ove dvije spomenute pojave, tako i u pogledu drugih koje su takođe manje-više značajne za razvoj jezika uopće.

Polisemija je, dakle, jedna prirodna, redovna jezična pojava koja se bez prestanka odvija u svakom živom jeziku. Ona ima svoje dobre i loše strane, od kojih smo neke i istakli u svom izlaganju, ali, naravno, ostalo je još nedotaknutih i neriješenih pitanja. Detaljnije ulaznje u ta i srodna pitanja, zahvativši po mogućnosti cijeli kompleks jezičnih pojava na području semantike arapskog jezika u njihovoj prirodnoj povezanosti i uzajamnom djelovanju, stvar je budućeg svestranijeg i dubljeg ispitivanja. Iz ovog površnog i kratkog pogleda na pojavu polisemije moglo bi se zaključiti da bi takvo ispitivanje bilo svakako od znatne koristi za razne grane jezične teorije i prakse, ali bi ispitivanje ove pojave u sklopu srodnih problema moglo po svoj prilici koristiti i za osvjetljavanje izvjesnih neriješenih ili manje proučenih pitanja u nekim srodnim oblastima nauke.

SUMMARY

ON POLYSEMY IN ARABIC

The case of words having in actual use two and often more completely different meanings is known by the name of polysemy. This is a common linguistic phenomenon and is likely to be found more or less in all languages. It is also quite common in Arabic literary language, and as it is encountered so frequently, more attention ought to have been paid to it than it has been in the study of Arabic language hitherto, especially in its semantics. It is by reason of the importance of polysemy that it was separated in the present study from the complex of other semantic phenomena, and a complete, all-embracing and deep knowledge of it could naturally only be acquired if we did not divorce it from the totality of these phenomena. Although polysemy has thus been taken away from its natural group of linguistic phenomena, its dependence on and correlation with other cognate phenomena, particularly with the phenomenon of synonymy dealt with in a previous study of our own, have nevertheless been pointed out here. This circumstance has here been taken advantage of so as to avoid repetition by referring to what was expounded in the study of synonymy. The present study is concerned solely with the problem of single, separate words and does not enter into the problems of polysemy of syntactic constructions or into the changes of grammatical value of words.

Having stated in the introductory part some phenomena that are not to be confounded with the phenomenon of polysemy (e. g. with homonymy), the author first deals with different cases and fundamental causes of the creation of polysemantic words. The possibility of figurative use of the majority of words is here stated as giving also rise to polysemy. This figurative use is realized by so-called stylistic figures of speech such as: metaphor, metonymy, irony, synecdoche, hyperbole and so forth, but this is treated here only briefly and with references to the study on synonymy in which it was expounded with more detail. In this chapter the problem of the evolution of single words each having opposite meanings (so-called *aḍḍād*) has equally been touched on, as well as the apparition of a particular kind of the dual (in connection with the phenomenon of *taglīb*), both of which are characteristic of the Arabic literary language, because of their commonness in it rather than their mere existence, for the former case is encountered in other languages, too, even though in a considerably smaller degree in some of them.

In the next chapter there is word about reasons for the use and causes of the disparition of meanings of single polysemantic words. All that depends upon various intellectual, aesthetic and other needs of a social community using the language in question as well as upon the constitution of the human conscience on the one side and upon the semantic structure of the particular language on the other. At the end of this chapter the necessity for a statistical research of the frequency of meanings of polysemantic words has been here pointed out. This is, in addition to the rest of the problem, especially important for the study of synonymy as well.

In the following chapter the consequences of polysemy and the importance of its study are considered. The influence of polysemy on the process of synonymization is being pointed out as one of its most considerable consequences. As regards the study of polysemy, it has furthermore been emphasized as being important for the renovation of the lexical store in general, especially in connection with the creation of technical terms in various domains of life, particularly in science, which is of great importance for the development of contemporary literary Arabic.

In the last chapter of the study some final concluding thoughts are presented on the phenomenon of polysemy by reviewing all that has previously been said only along some general lines, pointing out the interrelation of semantic phenomena, of synonymy and polysemy in particular, their dependence upon psychological factors on the one hand, and upon events in human society and the world of reality in general on the other. In the end the necessity was once more stressed, especially as regards contemporary literary Arabic, for a more extensive and deeper study of this phenomenon in connection with other semantic phenomena in particular, and linguistic ones in general, for the purpose of a practical application of the results of such research both in the field of language — primarily by the standardization of the vocabulary of contemporary literary Arabic — and possibly in the domain of some cognate non-linguistic sphere of investigation.